

DEN NORSKE KIRKE

Nidaros bispedømmeråd

Kirkerådet
Postboks 799 Sentrum
0106 OSLO

Dato: 09.10.2007

Vår ref: 07/20-4 SSKO

Deres ref:

Nasjonalkirkelig utvalg for pilegrimsarbeid

Nidaros bispedømmeråd vil med denne henvendelsen tydeliggjøre pilegrimsarbeidet som et viktig arbeid i Den norske kirke og at dette arbeidet nå bør ledes av et utvalg som har en tydelig nasjonalkirkelig forankring.

Pilegrimsvandringer har en lang historie i kirken, men i vår kirke og i vår tid, handler pilegrimsarbeidet om en historie som bare strekker seg tilbake til omkring 1990. Den gang var det ikke et kirkelig initiativ som satte temaet på dagsorden. Tvert i mot. Da handlet det om mennesker som definerte seg som pilegrimer og som ønsket å bli tatt i mot ved pilegrimsmålet - som pilegrimer.

Under Olsokfeiringen i Nidaros i 1991 slo pilegrimsperspektivet inn for fullt. I 1993 lanserte Miljøverndepartementet et statlig prosjekt for å kartlegge, rydde og merke de gamle pilegrimsvegene under ledelse av Riksantikvaren og Direktoratet for naturforvaltning. Da hadde arbeidsgruppen "Pilegrimsvandring i vår tid", etablert av Nidaros biskop, vært i arbeid et års tid. Mandatet fra arbeidsgruppen uttrykte en selvforståelse som også handlet om å ta et nasjonalt ansvar for kirkens pilegrimsarbeid. Opplevelsen var at vi befant oss i "tidens fylde".

Egen pilegrimsprest ble ansatt av Nidaros bispedømmeråd i 1994, først som et engasjement og fra 1998 som en fast stilling, senere supplert av egen pilegrimsprest i Hamar. I 1997 ble pilegrimsleden fra Oslo til Trondheim og Nidaros offisielt åpnet av HKH Kronprins Haakon.

Ved 10-årsjubileet for pilegrimsleden i 2007, ble et nytt verdiskapningsprosjekt etablert av Miljøverndepartementet, og plassert ved Nidaros bispedømmeråd, for å ta vare på og utvikle videre pilegrimsledene. Dette prosjektet involverer foruten bispedømmerådet, fylkeskommunene i Nord- og Sør-Trøndelag og Oppland¹. I tildelingsbrevet fra Miljøverndepartementet er det eksplisitt gitt et ansvar for hele leden.

I åpningstalen ved Olavsfestdagene i Trondheim under Olsok 2007 varslet kultur- og kirkeminister Trond Giske en større nasjonal satsing på pilegrimsarbeidet som et felles prosjekt for statlige, kommunale og kirkelige myndigheter. Statsråden har videreført dette engasjementet ved fremleggelsen av Statsbudsjettet for 2008 hvor Nidaros pilegrimssenter er kommet inn på post 71 under kapittel 340, kirkelig administrasjon. Fra bispedømmerådets side tas det nå initiativ til å opprette en stiftelse for å drive

Nidaros pilegrimsgård/senter. Bispedømmerådet vil invitere Kirkerådet med i en slik stiftelse slik det er drøftet før, jf. sak KR 52/05. Eget brev om dette vil komme. Pilegrimsarbeidet har fått en nasjonal forankring gjennom departementets fremlegg til statsbudsjett for 2008. Igjen har vi en opplevelse av å befinne oss i ”tidens fylde”.

Nidaros bispedømmeråd har i januar og juni 2007 behandlet spørsmålet om mandat og sammensetning for Pilegrimsutvalget. I vedtaket i sak NBDR 53/07 heter det:

2. *Nidaros bispedømmeråd ber Kirkerådet opprette et nasjonalkirkelig utvalg for pilegrimsarbeid.*
3. *I oversendelsen til Kirkerådet redegjøres det for grunnene til at dette arbeidet nå bør gis en tydelig nasjonal forankring. Innspill til mandat, sammensetning og arbeidsform følger saken ved at Pilegrimsutvalgets vedtak oversendes som et saksdokument.*
4. *Nidaros bispedømmeråd forutsetter at sekretariatet for utvalget legges til Nidaros og vil for egen del gjerne komme tilbake med forslag til medlemmer i et nasjonalkirkelig utvalg.*

Kirkemøtet 2002 drøftet Den norske kirkes relasjoner i en europeisk kontekst ”for å gi impulser til en klarere europeisk interesse og forpliktelse”. I komiteens merknader til vedtaket står det (sak KM 10/02):

”Den nye interessen for pilegrimsvandringer som vi har sett i Norge de senere årene, henger sammen med en bevegelse i hele Europa hvor gamle tradisjoner revitaliseres og nytolkes. Den norske kirke kan samarbeide med kirker i Europa om å legge til rette for pilegrimsvandringer på tvers av landegrensene”.

Synspunktene ble stadfestet av Kirkerådet som i sak KR 52/05 forankret pilegrimsarbeidet som noe mer enn et regionalt kirkelig arbeid:

”Kirkerådet vurderer det pilegrimsarbeid som er forankret i Nidaros som noe mer enn et regionalt kirkelig tiltak. Det helhetskirkelige perspektiv ved virksomheten vil kunne styrkes gjennom etablering av Nidaros Pilegrimsgård”

Vedtaket i samme sak uttrykker også at Kirkerådet ser det som viktig å:

” å styrke pilegrimstradisjonen og spiritualiteten knyttet til denne. Dette er en spiritualitet som i dag utfordrer og beriker hele vår kirke.”

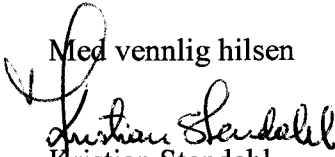
Utviklingen siden har bare understreket dette perspektivet. Interessen og deltakelsen i pilegrimsvandringer er økende i hele landet. Viktig er det å se at denne interessen ikke handler om noe som er trøndersk eller norsk. Det er en interesse og søken som er grunnfestet i en internasjonal og økumenisk fellesarv. Nidaros er verken et trøndersk eller norsk pilegrimsmål, men kristenhetens pilegrimsmål mot nord.

Pilegrimsarbeidet handler ikke først og fremst om antall vandrere, om prosjekter og om økonomiske tilskudd. Pilegrimsarbeidet handler om spiritualitet, om åndelig lengsel, om fellesskap og Olavsarv. Det handler om de lange linjer i vår historie, om våre røtter i en felles europeisk kristen kulturarv og om røtter i vårt eget jordsmonn. Siden 1990 har vi opplevd en økende interesse og engasjement for pilegrimsarbeidet. Dette er uttrykk for den livs- og åndskraft som bærer pilegrimsarbeidet og det engasjementet som ligger bak.

Tiden er moden for å ta neste skritt i utviklingen av pilegrimsarbeidet i kirken. Det vil derfor være en naturlig fortsettelse at Den norske kirke ved Kirkerådet, tar et ansvar for å ta vare på og videreføre pilegrimsarbeidet i vår kirke som et nasjonalkirkelig anliggende i nært samarbeid med bispedømmene og andre naturlige samarbeidspartnere.

Nidaros bispedømmeråd ber derfor Kirkerådet å oppnevne et nasjonalkirkelig pilegrimsutvalg med sekretariat lagt til Nidaros bispedømme. Nærmere innspill til organisering, mandat og sammensetning følger i vedlagte saksdokument fra pilegrimsutvalget i Nidaros.

Med vennlig hilsen

Kristian Stendahl
stiftsdirektør

Steinar Skomedal
seksjonsleder
Direkte innvalg:

Vedlegg:

1. Saksfremlegg fra Pilegrimsutvalget til nytt mandat og ny sammensetning
2. Pilegrimsarbeidet i Dnk 1992-2007. Finn Wagle 14. oktober 2007.
3. Pilegrim i 25 år. Knut Andresen i boken Olsok i Nidaros domkirke, Trondheim 2005.

¹ Pilotprosjektet Pilegrimsleden ble opprettet januar 2007 innenfor Miljøverndepartementets verdiskapningsprogram innenfor kulturminnefeltet. Fylkeskommunene, bispedømmerådet og departementet har forpliktet seg på årlige bevilgninger på totalt vel 2 mill. Kommuner langs leden inviteres til å delta med delvis egne midler og Kulturminnefondet er pålagt å prioritere søknader innenfor verdiskapningsprogrammet. Tilgjengelighet, merking, skjøtsel og overnatting er viktige områder for prosjektet. Se for øvrig hjemmesiden: www.pilegrim.info

***(Utkast til) Saksfremlegg til Nidaros bispedømmeråd
- Mandat for og sammensetning av Pilegrimsutvalget***

Behandlet av Pilegrimsutvalget 21.mars 2007

Bakgrunn

Pilegrimsutvalget i Nidaros hadde utarbeidet et utkast til saksfremlegg for bispedømmerådet. Bispedømmerådets administrasjon valgte å utarbeide et eget fremlegg til bispedømmeråd. Pilegrimsutvalgets dokument fulgte som vedlegg.

Bispedømmerådet gjorde 30.januar 2007 slikt vedtak:

1. Nidaros bispedømmeråd takker for orienteringen om arbeidet i utvalg for pilegrimsarbeid og er glad for det spennende arbeidet som gjøres innenfor pilegrimsfeltet.
2. Saken oversendes utvalg for pilegrimsarbeid for bearbeidelse med sikte på et omforent forslag med en tyngre nasjonalkirkelig karakter på forslaget til mandat og sammensetning.
3. Inntil ny oppnevning har skjedd, ber en om at nåværende utvalg fortsetter sitt arbeid med den endring at prost Per Halstein Nielsen erstattes med prost Nils Åge Aune.

Leder av utvalget domprost Knut Andresen og pilegrimsprest Rolf Synnes deltok i bispedømmerådets møte og ga en orientering om arbeidet og aktuelle problemstillinger i forbindelse med nyoppnevning av utvalget.

Saksorientering

Historien

Det fremkom i møtet i bispedømmerådet behov for ytterligere informasjon om pilegrimsarbeidets historie de siste år. Som bakgrunnsmateriale for dette, vedlegges et utdrag av Knut Andresen bok: *Olsok i Nidaros domkirke*. Utdraget gjelder de kapitlene som omhandler pilegrimsarbeidet.

Det nasjonalkirkelige

Utvalget for pilegrimsarbeid hadde som grunnlag for bispedømmerådets behandling drøftet disse alternativer for forankring for pilegrimsarbeidet i DnK.

- Bispedømmerådsutvalg (som nå)
- Bispedømmerådsutvalg med nasjonalkirkelig mandat gitt av Kirkerådet
- Kirkerådsutvalg med regional plassering i Trondheim
- Selvstendig utvalg tilknyttet Nidaros Pilegrimsgård

Utvalgets konklusjon var å anbefale et bispedømmerådsutvalg med et nasjonalkirkelig mandat gitt av Kirkerådet.

Til bispedømmerådets behandling forelå en konkretisering av dette fra stiftsdirektøren gjennom følgende forslag til sammensetning:

- 1 medlem oppnevnt av Trondheim kristne råd
- 1 medlem oppnevnt av Kirkerådet
- 3 medlemmer oppnevnt av Nidaros bispedømmeråd

I forslaget til mandat var det nasjonalkirkelig (*uthevet nedenfor*) ivaretatt ved:

- Utvalget skal videreføre og fornye pilegrimsarbeidet i *Den norske kirke* og Nidaros bispedømme
- Utvalget skal være referansegruppe og bistå *pilegrimsprestene i Den norske kirke* i deres arbeid
- Nidaros biskop og bispedømmeråd og *Kirkerådet* kan be utvalget om å utføre nærmere bestemte arbeidsoppgaver

Bispedømmerådet vurderte dette som en for svak nasjonalkirkelig forankring, mandat og sammensetning – og ba Pilegrimsutvalget vurdere saken på nytt.

Det syntes å være enighet om denne forståelse i bispedømmerådet, konkretisert i disse punktene i forslag til mandat:

- Styrke det kirkelige pilegrimsarbeid
- Øke bruken av pilegrimsvegene, nasjonalt og internasjonalt
- Stimulere til fortsatt arbeid med teologiske og liturgiske spørsmål samt fromhetsliv knyttet til pilegrimstradisjonene
- Bedre kvaliteten på mottaket av pilegrimer ved pilegrimsmålet

Mandatet i lys av Pilotprosjekt Pilegrimsleden

Miljøverndepartementets verdiskapningsprosjekt "Pilegrimsleden" fører til en sterkt økt satsing. Det bevilges 2 mill. hvert år til prosjektet til og med 2010. Dette vil ha konsekvenser for Pilegrimsutvalgets fremtidige oppgaver. Det nasjonale ansvar for pilegrimsledene (infrastrukturen) vil naturlig høre inn under prosjektet – mens dette tidligere har vært noe som Pilegrimsutvalget har tiltatt seg i mangel av andre aktører på feltet.

Verdiskapningsprosjektet fører til at Den norske kirke i større grad kan konsentrere seg om bruken av pilegrimsledene og den innholdsmessige siden. Det gjelder i særlig grad å utvikle pilegrimsspiritualiteten i en ny tid.

Riksantikvaren har som vilkår i Pilotprosjekt pilegrimsleden fastsatt at prosjektet skal omfatte hele pilegrimsleden – altså ikke bare de 3 fylker (Oppland, Sør-Trøndelag og Nord-Trøndelag) som sto bak søknaden om tildeling. Dette innebærer at prosjektet forutsetter en regionalkirkelig forankring i alle bispedømmer som har pilegrimsled. Det er følgende: Borg, Oslo, Tunsberg, Agder og Telemark, Stavanger, Bjørgvin og Nidaros.

Vurdering

Det nasjonalkirkelige

Kirkerådet har tidligere (8.-9.9.05) gjort vedtak vedrørende pilegrimsarbeidet i forbindelse med deltagelse i etableringen av Nidaros pilegrimsgård i Trondheim.

- Kirkerådet vurderer det pilegrimsarbeid som er forankret i Nidaros som noe mer enn et regionalt kirkelig tiltak. Det helhetskirkelige perspektiv ved virksomheten vil kunne styrkes gjennom etableringen av Nidaros pilegrimsgård.

Dersom det nasjonalkirkelige skal bli enda tydeligere enn i Pilegrimsutvalgets opprinnelige forslag og Kirkerådets ansvar mer konkretisert, tilsier dette at et nytt Pilegrimsutvalg bør opprettes og oppnevnes av Kirkerådet. Dette reiser imidlertid to hovedspørsmål:

- økonomisk ansvar
- regional tilknytning

Dette spørsmålet bør oversendes til Kirkerådet vil vurdering med følgende kommentarer fra bispedømmerådets side:

- overtagelse av ansvar som oppnevne instans medfører også overtagelse av økonomisk ansvar
- den regionale forankring må både avspeile både pilegrimstradisjonens tilknytning til Nidaros og at pilegrimsledene går gjennom mange bispedømmer
- fra Nidaros vil det være naturlig at både Stiklestad og Trondheim er representert i et nasjonalkirkelig utvalg

Brukertilknytning vil også være et viktig anliggende for et pilegrimsutvalg på nasjonalt plan. Det ligger i denne sakens natur at tilknytningen til vandringer og praktisk arbeid må være sentralt. Derfor kan det være både naturlig og viktig at f.eks. Pilegrimsfellesskapet St.Jacob kan møte i utvalget med talerett – som en representant for brukergruppene.

Mandatet vil antagelig måtte endres vesentlig i forhold til det forslag som ble lagt frem på siste møte i bispedømmerådet:

- Utvalget for pilegrimsarbeid er opprettet av Kirkerådet (*tidligere: Nidaros biskop og Nidaros bispedømmeråd*)
- Utvalget skal videreføre og fornye pilegrimsarbeidet i Den norske kirke (*tidligere: og Nidaros bispedømme*). Utvalget skal sørge for at dette skjer i samarbeid med aktuelle offentlige instanser, kirkelige og private samarbeidspartnere.
- Utvalget skal bidra til å:
 - Styrke det kirkelige pilegrimsarbeid
 - Øke bruken av pilegrimsvegene, nasjonalt og internasjonalt
 - Stimulere til fortsatt arbeid med teologiske og liturgiske spørsmål samt fromhetsliv knyttet til pilegrimstradisjonene
 - Øke kapasiteten på mottaket av pilegrimer ved pilegrimsmålet i Nidaros (*tidligere: Bedre kvaliteten på ...*)
- Utvalget skal være referansegruppe for og bistå pilegrimsprestene i Den norske kirke i deres arbeid

- Utvalget utarbeider måldokument for arbeidet (*tidligere: som legges frem for de instanser som oppnevner medlemmer av utvalget*)
- (*Tidligere: Nidaros biskop og Nidaros bispedømmeråd og Kirkerådet kan be utvalget utføre nærmere bestemte arbeidsoppgaver*)
- Utvalget bestemmer selv sin arbeidsform

Sammensetningen kunne se slik ut:

- 2 medlemmer oppnevnt av Norges kristne Råd
- 6 medlemmer oppnevnt av Kirkerådet hvorav 2 etter forslag fra Nidaros bispedømmeråd og 2 etter forslag fra Hamar bispedømmeråd
- Pilegrimsprestene i Den norske kirke har møte- og talerett i utvalget
- Pilegrimsfelleskapet St.Jacob har møte- og talerett i utvalget

Kirkerådet oppnevner leder av utvalget.

Pilegrimspresten i Nidaros er utvalgets sekretær.

Pilegrimsutvalget kan invitere ressurspersoner i pilegrimsarbeidet til sine møter med talerett.

Det regionalkirkelige:

Det nasjonale innebærer også at pilegrimsarbeidet må forankres i det enkelte bispedømmekontor. Det foreslås derfor at hvert bispedømmeråd utpeker én person i bispedømmerådets stab som pilegrimskontakt.

Vedtak:

Pilegrimsutvalgets vurderinger oversendes Nidaros bispedømmeråd til behandling.

Vedlegg: Pilegrim i 25 år - notat

Biskop Finn Wagle:

**Pilegrimsarbeidet i Den norske kirke 1992-2007:
Et femtenårsperspektiv**

For ganske nøyaktig 15 år siden nedsatte Nidaros biskop arbeidsgruppen "Pilegrimsvandring i vår tid". Med dette initiativet ble det tatt et grep for å etablere "et koordinerende organ mellom ulike grupper og miljøer i Den norske kirke som arbeider med å fornye pilegrimstradisjonen."

15 år senere kan vi slå fast at det ikke lenger bare handler om enkeltstående grupper og miljøer, men om at pilegrimsarbeidet er blitt en hovedsak for vår kirke, og med den også en søken etter det vi kunne kalle en pilegrimsspiritualitet. Som et uttrykk for sakens gjennomslag i løpet av ganske få år, kan det være fristende å sitere fra statsbudsjettet for år 2000, hvor departementet formulerer seg på følgende måte: "Pilegrimsmotivet vil være det sentrale motiv for kirken ved tusenårsskiftet."

Dette notatet er skrevet i et forsøk på å summere opp noen hovedtrekk i utviklingen fra 1992 og frem til i dag. Hensikten kan sies å være tosidig: For det første er den historien vi har bak oss i pilegrimsarbeidet så sammensatt og så rik at det er vanskelig å holde oversikten, selv for den som har vært tett på hele historien. For det andre – og det er det viktigste – vi trenger historien som en plattform for refleksjon og veivalg i arbeidet videre, ikke minst med tanke på etableringen av et nasjonalkirkelig utvalg for pilegrimsarbeid.

I tidens fylde

Vi som var prester ved Nidarosdomen på slutten av 1980-tallet, opplevde at pilegrimene igjen begynte å vandre mot Nidaros. Det hadde nok også tidligere kommet enkeltstående grupper av pilegrimer til Nidaros, både fra Sverige og Norge, men fra slutten av 1980-tallet ble pilegrimenes nærvær nærmest et fast innslag i vår Olsok-feiring. De kom ikke som et resultat av et kirkelig initiativ for å starte en ny aktivitet. For kirken handlet det om å ta imot mennesker som definerte seg som pilegrimer og som ønsket å bli tatt imot ved pilegrimsmålet som pilegrimer.

Vi opplevde på en måte å befinne oss "i tidens fylde", for å bruke et bibelsk begrep. Opp gjennom historien finnes det ulike epoker preget av det vi kunne kalle for en utpreget pilegrimsbevissthet. En slik bevissthet går altså i bølger. Kanskje var det en slik bølge vi fornemmet som en fornyet pilegrimsbevissthet og en økt tilstrømming til pilegrimsmålet i Nidaros.

Det handlet for øvrig om noe mer enn pilegrimer som søkte seg til Nidaros. Pilegrimsmotivet ble på denne tid et pregende motiv under Olsok-feiringen. I 1990 ble Carl Fr. Engelstads "Pilegrimsspillet" fremført i Domkirken for første gang, med ny fremføring året etter, da pilegrimsmotivet for øvrig ble gjort til selve hovedmotivet for Olavsdagene i Nidaros.

Stikkordsmessig kunne også en rekke andre initiativ nevnes fra denne tiden, initiativ som hver på sin måte understreker at vi så å si befant oss i tidens fylde. Det handler bl.a. om:

- Eivind Luthen med sin bok: I pilegrimenes fotspor til Nidaros.
- Arbeidet frem mot Trondheims tusenårsjubileum, med fokus bl.a. på pilegrimsarbeid og samarbeid med Santiago de Compostella.
- Initiativet fra Landstad-utvalget i Seljord om et samarbeid med utgangspunkt i pilegrimstradisjonene under perspektivet: Fra Seljord til Nidaros.

Prosjekt Pilegrimsleden

Et pilegrimstegn i tiden som fortjener spesiell omtale, er Miljøverndepartementets prosjekt Pilegrimsleden, lansert i 1993/94, med det formål å opparbeide og merke de gamle vegfarene fra Oslo mot Nidaros. Åpningen ble satt til Olsok 1997, da Trondheim var midt i feiringen av byens 1000-årsjubileum.

Ansvar for å virkeliggjøre prosjektet ble delegert til Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren i fellesskap. Kirken fikk en sentral rolle i prosjektet, ikke minst fordi det ikke bare handlet om rydding og merking av leden, men også om livet langs leden underveis. Kirkens rolle ble tydeliggjort gjennom deltakelsen i prosjektets sentrale referansegruppe, hvor både biskopen og Domkirkens kapellan Arne Bakken hadde sete.

Når vi i ettertid skal vurdere verdien fra kirkens side av deltakelsen i Prosjekt pilegrimsleden, vil jeg legge vekt på de nære samarbeidsrelasjoner som prosjektet skapte mellom kirke og samfunn. Pilegrimsarbeidet ble så å si fra første stund forstått som de brede alliansers prosjekt. Det handler om samarbeidet mellom kirke og samfunn lokalt, men ikke minst om samarbeidet på regionalt og nasjonalt nivå. Det handler om samarbeidet med fylkesmenn og fylkeskommuner, i tillegg til samarbeidet med Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren. Ringvirkningene fra dette samarbeidet nyter vi fremdeles godt av, ringvirkninger som nå føres videre gjennom Miljøverndepartementets Verdiskapningsprosjekt 2007 -2010.

I denne sammenheng er det også grunn til å understreke det samarbeid om pilegrimsarbeidet som ble utviklet underveis under prosjektperioden mellom tre av bispedømmene og deres biskoper, nemlig Hamar, Tunsberg og Nidaros. Et synlig uttrykk for dette var Olsokfeiringen på Bønsnes ved Tyriffjorden i 1995 til minne om Olav Haraldssons fødsel i 995. Feiringen ble fulgt opp med pilegrimsvandring til søsterkirkene på Gran, som en åpning av den del av leden som gikk fra Bønsnes til Gran.

Året etter deltok biskopene i Hamar og Nidaros ved den tilsvarende åpningen av leden på Dovre. Dette samarbeidet ble fullført i 1997, ved at biskopene stilte seg i spissen for arbeidet med å planlegge pilegrimsvandringen fra Oslo til Nidaros og selv deltok under deler av vandringen.

Pilegrimsvandring i vår tid – Utvalg for pilegrimsarbeid

Det var en avgjørt styrke for kirkens engasjement i Prosjekt Pilegrimsleden at vi allerede hadde kommet i gang med vår egen bevisstgjøring omkring pilegrimsutfordringen. La oss

derfor nå vende tilbake til etableringen av biskopens arbeidsgruppe og de utfordringer denne arbeidsgruppen ble satt til å møte.

Gruppen hadde sitt første møte i november 1992. I referatet fra møtet heter det bl.a. ”Pilegrimsvandringene til Nidaros er i ferd med å bli noe mer enn en historisk tradisjon. Vi ser klarere og klarere at dette er en levende arv å stige inn i, av stor verdi for vår tid.”

I arbeidsgruppens mandat vektlegges blant annet følgende:

Arbeidsgruppen skal:

- være opptatt av å levendegjøre og spre kunnskap om pilegrimstradisjonen og profilere pilegrimsbegrepet inn i vår tid.
- fungere som et koordinerende organ mellom ulike grupper og miljøer i Den norske kirke som arbeider med å fornye pilegrimstradisjonen. I den sammenheng er det viktig å ivareta Olavsarvens økumeniske perspektiv.
- samarbeide med aktuelle samarbeidspartnere på statlig, fylkeskommunalt og kommunalt nivå, samt andre aktuelle samarbeidspartnere.
- Søke å fremme samarbeid mellom aktuelle samarbeidspartnere i kirke og samfunn.

Arbeidsgruppen hadde deltakere med tilknytning til flere av ledene gjennom Nidaros bispedømme. Sentralt i arbeidet stod daværende kapellan og senere pilegrimsprest Arne Bakken. Kontakten med Hamar bispedømme ble tidlig etablert, ved at sokneprest – senere pilegrimsprest - Hans Jakob Dahl på Dovre fikk fast tilknytning til arbeidsgruppen.

Som det fremgår av mandatet, var det for Nidaros biskop et viktig anliggende å etablere et koordinerende organ for pilegrimsarbeidet – på et tidspunkt hvor saken ikke var moden for å ta et mer helhetskirkelig initiativ. Vi vurderte det som naturlig at det var arbeidsgruppen med sin forankring i Nidaros som måtte forsøke å fylle en slik koordinerende funksjon. Arbeidet har også hele tiden vært tilrettelagt med tanke på dette.

Denne koordinerende funksjon har bare blitt enda viktigere etter at biskopens arbeidsgruppe i 1998 ble avløst av bispedømmerådets Utvalg for pilegrimsarbeid. Utvalget har nå også fått en funksjon som et møtepunkt mellom det kirkelige og det samfunnsmessige pilegrimsengasjement gjennom Direktoratet for naturforvaltnings tilknytning til arbeidet i utvalget. (I forlengelse av Riksantikvarens og Direktoratets seminar i 2005 om ”Pilegrimsveiene mot Nidaros”).

Av den grunn har det også vært viktig for Nidaros biskop og bispedømmeråd å orientere både departementet og Kirkerådet om utviklingen i pilegrimsarbeidet, slik dette har vært gjort gjennom årsmeldingene, nesten årlig fra 1992.

Pilegrimsarbeidet i årsmeldingene fra Nidaros biskop og bispedømmeråd

I og med at pilegrimsarbeidet er omtalt så regelmessig i bispedømmets årsmeldinger til departementet helt fra 1992, ligger det her en interessant kilde til innsikt i hvordan

arbeidet faktisk har utviklet seg gjennom den 15-årsperioden som vi har i fokus. Den enkleste måten å formidle dette stoffet på er å sitere utvalgte avsnitt fra årsmeldingene, i et forsøk på å tegne et bilde av utviklingen slik denne faktisk presenteres gjennom årsmeldingene.

Årsmeldingen for 1992 under overskriften "Pilegrimstradisjonen – arv og fornyelse": "Det er klart at den fornyelse av pilegrimstradisjonen som i dag møter oss som en rik og spennende oppgave, egentlig er en sak for hele vår kirke. Om Nidaros er målet, er det snakk om pilegrimsruter gjennom flere bispedømmer, med de utfordringer dette vil innebære bl.a. for lokalmenigheter og prostier underveis. Det vil handle om åpne kirker, om gudstjenester for vegfarende og om overnatting og gjestfrihet.

.....Utfordringen er for øvrig heller ikke begrenset til Den norske kirke. Vi står her overfor en økumenisk oppgave lokalt, regionalt og sentralt i vår kirke. Denne oppgaven fører oss for øvrig også utenfor landets grenser. Ikke minst vil samarbeidet med Den svenske kirke og med svenske myndigheter være viktig, med tanke på de gamle pilegrimsruter til Nidaros gjennom store deler av Sverige.

Fra årsmeldingen for 1993 tas følgende med: "Arbeidsgruppen nedsatt av Nidaros biskop er godt i gang. Fra høsten 1994 vil en egen pilegrimsprest knyttes direkte til dette arbeidet. Pilegrimspresten vil naturlig nok ha Nidaros som basis for sitt arbeid. Men vedkommende tenkes også å stå i kontakt med interesserte menigheter og grupper i andre bispedømmer. Direktoratet for naturforvaltning har stilt et betydelig beløp til disposisjon for dette prosjektet som altså pilegrimspresten skal lede.

..... Hvilke muligheter gir så pilegrimstradisjonen for åndelig fornyelse i vår egen samtid? La meg nøye meg med ganske kort å peke på Olavsarvens sentrale innhold, konkretisert i en av de sentrale Olsok-tekstene i Nidaros: "Hvis ikke hvetekornet faller i jorden og dør, blir det bare det ene korn. Men hvis det dør, bærer det rik frukt. (Joh 12,24) Her ligger et sterkt rop til oppbrudd og etterfølgelse i en selvspeilende og forbruksorientert samtid."

Fra årsmeldingen for 1994 tar vi med følgende avsnitt: "Det er grunn til å understreke at man i arbeidet med å merke de gamle rutene ikke bare er opptatt av de gamle traseer, men av det åndelige liv som var knyttet til pilegrimsvandringen mot Nidaros. En pilegrimsled er definert som en "åndelig kulturvei" som bindes sammen av steder/kulturminner som har tilknytning til vår åndelige historie.

Dette gjør merkingen av de gamle rutene til et viktig kirkelig anliggende for menigheter og bispedømmer som blir direkte berørt. Her ligger det til rette for et spennende samarbeid mellom menigheter, kulturliv og friluftsliv langs de gamle pilegrimsleder. I løpet av 1994 er det etablert kontakt og samarbeid mellom medarbeidere i de bispedømmer som er direkte berørt. Det er naturlig at pilegrimspresten i Nidaros blir en nøkkelperson i tilretteleggingen av dette samarbeidet."

I årsmeldingen for 1996 heter det bl.a.: ”Vi erfarer at pilegrimsarbeidet mange steder blir en integrert del av menighetens ordinære arbeid som fungerer inspirerende for gudstjenesteliv og kontakt med de unge, og som en brobygger for et bredt samarbeid i lokalsamfunnet. Pilegrimsarbeidet har flere steder vitalisert samarbeidet kirke/skole, kirke/historielag og konfirmentarbeidet.”

Årsmeldingen for 1998 reflekterer at pilegrimsarbeidet er gått inn i en ny fase, både med tanke på bemanning og med tanke på organisatorisk forankring: ”Pilegrimsarbeidet har i løpet av 1998 kommet over i en ny fase ved at tidligere års prosjektstilling er avløst av fast tilsetning i stillingen som pilegrimsprest. Stillingen er profilert som menighetsprest ved Nidaros Domkirke med hovedoppgaver innen pilegrimsarbeidet: Mottak av pilegrimer ved Domkirken samt pilegrimsarbeid i og utenfor bispedømmet. I 1998 fikk pilegrimsarbeidet et ytterligere tilfang ved at en ny prosjektmedarbeider ble lokalisert til Trondheim. Denne er knyttet til det internasjonale prosjektet Pilgrimage 2000.

Dette siste prosjektet vies betydelig oppmerksomhet i årsmeldingen for år 2000. Gjennom et samarbeid mellom Trondheim kommune og Nidaros bispedømme ble hovedbase og sekretariat for dette europeiske prosjektet lagt til Trondheim. Fra årsmeldingen refererer vi følgende: ”Prosjektet var en visjon om at kirkene i Europa skulle få en felles feiring av år 2000 som ikke skulle koste mye verken av økonomi eller organisasjon. Ved å bruke pilegrimstemaet ville vi vise at vi var sammen på vegen mot samme mål, og håpet var at mennesker av i dag skulle se at troen på Jesus Kristus fortsatt er levende på vårt kontinent. Det ble fokusert på store og viktige, men likevel ikke så kjente pilegrimssteder i Europa.Thessaloniki i Hellas, Trondheim i Norge, St. Andrews/Edinburgh i Skottland, Iasi i Romania og Praha i Tsjekkia ble valgt ut som møtesteder.”

For øvrig gjør årsmelding i år 2000 et nummer av at dette året markerer gjenåpningen av den lengste pilegrimsleden over den skandinaviske halvøy, nemlig Romboleden fra Uppsala-området i Sverige. Denne leden passerer riksgrensen i selve Syl-massivet. I Syl-skaret, høyt til fjells, ble gjenåpningen markert med deltakelse av både biskopen i Härnösand og Nidaros. Dette arrangementet kan stå som et talende uttrykk for det sterke engasjementet fra Den svenske kirkes side når det gjelder pilegrimsledene mot Nidaros og samarbeidet mellom våre to søsterkirker om pilegrimsarbeidet.

Gjør vi så et hopp helt til året i år, 2007, er det klart at det enda er noen måneder igjen før årsmeldingen skal skrives. Like klart er det imidlertid at det blir en årsmelding hvor pilegrimsarbeidet kommer til å vies oppmerksomhet, alene av den grunn at det i år er 10 år siden pilegrimsledene ble gjenåpnet. Det ble behørig markert under feiringen av Olavsfestdagene, med bred deltakelse fra kirke og samfunn og med utgivelse av et eget hefte i anledning 10-årsjubileet: ”Vandringen og målet” Også det årlige Olsok-seminaret stod denne gangen i pilegrimens tegn, med ”på-vei-perspektivet” som en slags samlende idé: ”Pilegrimen – på vei i et nytt århundre”. I årsmeldingssammenheng er det kan hende like viktig å rapportere om de grupper av pilegrimer som gjennom sin vandring knytter landsdeler og bispedømmer sammen, men som har dette til felles: De er underveis mot Nidaros. Særlig inntrykksfullt har det vært å ta imot fangene fra Bastøy som både i år og i fjor har gjennomført langvandringen, i år helt fra Tønsberg.

Ikke bare Nidaros

I det foregående har det vært mye oppmerksomhet om ledene og vandringer mot Nidaros. Det er ikke unaturlig, med tanke på den sentrale plass Nidaros har som pilegrimsmål både historisk og aktuelt. Likevel er det nå på høy tid å understreke at den pilegrimsbevissthet og det pilegrimsliv som gjennom de siste 15 år har vokst frem i vår kirke, ikke bare handler om Nidaros, men favner langt bredere.

Det finnes for det første leder etablert mot andre pilegrimsmål, som leden mot Røldal, i et felles prosjekt for Agder og Telemark, Stavanger og Bjørgvin bispedømmer. Dessuten er et pilegrimsliv i ferd med å vokse fram, ikke bare langs de offisielle pilegrimsveiene, men også langs andre veier og tråkk. Ja, en pilegrimsspiritualitet er i ferd med å ta form. Interessant har det vært å se hvilket grep Hamar bispedømme valgte for 100-årsmarkering av unionsoppløsningen i 2005. "100-åring på vandring" ble programmet kalt. Det inneholdt opplegg for en rekke pilegrimsvandringer på kryss og tvers i bispedømmet gjennom hele året. I Nidaros har vi begynt å bruke pilegrimsvandring som et ledd i arbeidet med å styrke fellesskapet i våre staver. VTP-opplegget (Veien til prestetjeneste) har også noen steder elementer av pilegrimsvandring. Over hele vår kirke utgjør pilegrimsvandringer et stadig viktigere innslag i konfirmantarbeidet.

Det sterkeste uttrykk for at pilegrimsbevisstheten og pilegrimsarbeidet er blitt en forenende kraft i vår kirke, er kanskje likevel det faktum at "Den norske kirke – sammen underveis" nå lanseres som en overordnet visjon for kirkens kommende strategiplan. Gjennom en slik formulering bekreftes den vurdering departementet gjorde i tilknytning til statsbudsjettet for år 2000: "Pilegrimsmotivet vil være det sentrale motiv for kirken ved tusenårsskiftet."

Pilegrimsarbeidet – et nasjonalt kirkelig anliggende

Det året 10-årsjubileet for gjenåpningen av pilegrimsledene mot Nidaros feires, har Miljøverndepartementet satt i gang et verdiskapningsprosjekt knyttet til pilegrimsarbeidet, som et samarbeidsprosjekt mellom fylkeskommunene i Oppland, Nord- og Sør-Trøndelag og Nidaros bispedømmeråd, driftsmessig forankret i bispedømmerådet. Dette verdiskapningsprosjektet gir pilegrimssaken et nødvendig løft, i den forstand at det nå stilles betydelige ressurser til disposisjon for å ta vare på og utvikle pilegrimsledene videre, ikke minst når det gjelder overnattingssteder og infrastruktur for øvrig. Det viktige med dette prosjektet er at det blir tatt et nasjonalt grep som gjør det mulig å tenke og handle helhetlig. Det er faktisk helt nødvendig at det blir tatt et slikt helhetlig grep, om vi skal komme videre når det gjelder utviklingen av pilegrimsledene som sammenhengende leder.

Tiden er nå inne til at det også tas et tydeligere helhetlig kirkelig grep. Da handler det ikke så mye om utvikling av ledene som det handler om pilegrimsarbeidet og pilegrimslivet langs ledene. Dette er både et lokal-kirkelig, et regional-kirkelig og et helhetskirkelig ansvar. Arbeidsgruppen som Nidaros biskop etablerte i 1992 forsøkte å ivareta dette helhetskirkelig ansvar ut fra de gitte forutsetningene den gangen. Denne ivaretagelse ble ført videre og styrket gjennom bispedømmerådets Utvalg for

pilegrimsarbeid. Gjennomgangen her i notatet viser da også at det har vært et helhetskirkelig perspektiv over pilegrimsarbeidet disse 15 årene, ja at arbeidet også har hatt et tydelig økumenisk utblikk, først og fremst internasjonalt. Kirkerådet understreker selv det helhetskirkelige perspektiv over pilegrimsarbeidet forankret i Nidaros, når det i rådets vedtak i saken som gjaldt etableringen av Nidaros Pilegrimsgård i 2005 bl.a. heter: ”Kirkerådet vurderer det pilegrimsarbeid som er forankret i Nidaros som noe mer enn et regionalt kirkelig tiltak.”

Det er imidlertid et spørsmål om hvor langt det er mulig å ivareta dette helhetskirkelige perspektiv med dagens organisasjonsmodell. Med den bredde pilegrimsarbeidet nå har fått i vår kirke, er tiden inne til å styrke det helhetskirkelige perspektiv ved at det etableres et nasjonalkirkelig utvalg for pilegrimsarbeid, opprettet av Kirkerådet. Forhåpentlig har dette notatet bidratt til å skjerpe forståelsen for nødvendigheten av en organisatorisk styrking av pilegrimsarbeidet som et nasjonalt kirkelig anliggende, fremdeles med den forankring i Nidaros som er naturlig og som arbeidet vil være tjent med. En slik organisatorisk styrking vil kunne føre til at pilegrimsarbeidet i vår kirke også tilføres ny kraft, ikke bare i bredden, men også i dybden i form av en fordypet pilegrimsspiritualitet.

2007-10-14

Finn Wagle

Pilegrim i 25 år

(Utdrag fra Knut Andresens bok: Olsok i Nidaros domkirke. Trondheim 2005)

9.8 De første moderne pilegrimer

Domkirken var fortrolig med pilegrimstemaet som historisk emne. Allerede til Olsok i 1946 ble det holdt foredrag om "Pilegrimsferdene til Nidaros i gammel tid". Domprost Johan B. Rian var engasjert i temaet i sine byvandringar på 1960-tallet. Også byvandringene på 1970-tallet ledet selvsagt oppmerksomheten mot pilegrimenes ferd mot Nidaros. Men det hele hadde en teoretisk og historisk innfallsvinkel. Nå skjedde det noe nytt.

Norsk vandring i 1977

En av de første organiserte større norske pilegrimsvandringar i nyere tid må ha vært prost Torgeir Havgars pilegrimsvandring til Norske kirkedager i Trondheim i 6.-10. august 1977. ⁱ Arrangør var Norges kristelige Ungdomsforbund. Navnene på de 71 deltagerne fra 1977 - som gikk fra Hjerkins til Trondheim - finnes på en treplate som oppbevares i Mariakapellet i triforieetasjen i nordre tverrskip.

Olavsmotiv dukket også opp i Domkirkens suvenirbutikk. Pilegrimsmerker med Olavsmotiv i sølv hadde vært tilgjengelige i salg fra 1978 ⁱⁱ og små Olavskors i kleberstein kom i 1980.

Svenskene var pionerene – 1958, 1973 og 1980

Men det var svenskene som var pionerene. I 1980 skjedde det noe som skulle komme til å få store konsekvenser: den første organiserte pilegrimsgruppe i nyere tid ankom til Olsok. Det var en svensk gruppe som hadde vandret fra Selånger i Sverige til Nidaros. Dette skulle indikere at en ny tid var i emning.

Men mye hadde skjedd i Sverige også før 1980. ⁱⁱⁱ "Den gamle pilegrimsvegen gjenåpnet etter 429 år", rapporterte Adresseavisen i 1973. ^{iv} Det var Värmlands Turisttrafikkförbund sammen med en del kommuner som tok initiativ til å gjenoppfriske den gamle farleden til Nidaros som hadde grodd igjen etter at Gustav Vasa forbød valfarter til katolske kultsteder i 1544. Landshövding Rolf Edberg i Karlstad sendte en delegasjon med buss. De brakte med seg en håndskåret pilegrimstav i bjørk til Nidaros. Delegasjonen ble mottatt i Trondheim av varaordfører Gudmund Gjengaar, turistsjef Petter Schultz-Persen og res.kap. Torgeir Havgar. Pilegrimstaven ble overlevert og står nå i Domkirkens sakristi.

Men ikke engang disse "bilgrimer" i 1973 var det første initiativ fra Sverige. Det ble arrangert en pilegrimsvandring med Kyrkans ungdom fra Härnösand stift til Trondheim i 1958. Initiativtaker var kommunister Bertil Thunström. ^v Også disse startet i Selånger. Vandringen varte fra 15. juni til 3. juli.

Det var tråden fra 1958 som nå ble tatt opp igjen, først gjennom et besøk i Trondheim i 1978 og deretter i den store vandringen i 1980. Mens vandringen i 1958 hadde Kristkirken i Nidaros som mål, hadde vandringen i 1980 som mål å komme til Nidaros til Olsok. Dette var en vesentlig endring. Det var ca 20 personer fra 17 svenske menigheter som gikk hele veien. Underveis var det selvsagt lokale grupper som sluttet seg til for en kort dagsetappe. Mildrid

Tørudstad fra Moelv var eneste norske som gikk hele vandringen. De ankom Trondheim 29. juli etter 600 km vandring over 23 dager i 18 etapper. Det var prost John Mårtén i Åre, stiftsadjunkt Leo Carlsson i Härnösand og journalist Arne Nilsson fra Ånge som var initiativtagere. Nordmannen Leif Brobakk fra Hommelvik var aktiv i planleggingen, men han døde før 1980.

Biskop Bertel Werkström i Härnösand sendte vandrerne av gårde til "*Nordens Jerusalem*" – som biskopen uttrykte det ved en gudstjeneste i Selångers kirkeruin 6. juli.^{vi} Her deltok også domprost Tron Tronsen. Hommelvik juniorkorps spilte på første del av marsjen ut av Selånger.

Ungdomsleder Lester Wikström i Härnösand hadde utarbeidet en egen håndbok 'Pilgrim 80' til vandringen.^{vii} Det var en veiledning om selve vandringsruten, men inneholdt også stoff om hva det vil si å være pilegrim i moderne tid. Hele folkevisen om "Sanct Olufs fantastiska segling" er gjengitt. Denne har vært svært sentral i svensk kirkekunst og tradisjon om Olav. Det knyttes også an til folketradisjoner om Olav i håndboken. Det er fortegnelse over Olavskilder langs ruten. I blomsterfloraen på vandrernes vei finnes også Olavstradisjonen: rødblæren i Oviksfjellene kalles St. Olas blomst, klintblæren i Härjedalen kalles St. Ola bløme, prestekraven kalles St. Ola tuppe osv. Dette er noen av mange eksempler på forbindelseslinjene mellom natur, kultur, historie og pilegrimen som skulle bli sentrale i den senere pilegrimsspiritualiteten som utviklet seg på 1990-tallet.

Svenske grupper kom tilbake også utover 1980-tallet. Det var særlig "forsamlingsresor" som ble arrangert. De kom gjerne med buss og hadde pilegrim som tema. De ville besøke Nidaros. Domkirken var lite forberedt på å ta imot slike grupper på 1980-tallet. Pilegrimstemaet var ennå ikke modnet i St. Olavs by. De besøkende måtte stort sett greie seg selv. Men uhøflig var man ikke. Da Hans Eriksson som hadde laget pilegrimsstaven som ble gitt til Domkirken i 1980 kom tilbake to år senere, kunne han fornøyd konstatere at pilegrimstaven fremdeles sto i Domkirkens sakristi.

Gran Canaria

Det internasjonale i Olavsfeiringen kom også til uttrykk ved at det i 1981 kom 400 kg eksotiske blomster fra Gran Canaria til Domkirkens Olsokfeiring. Det var Dick Haugeberg, Astrid Bye og Carmelo Espino som sto bak. Dette var et ledd i å knytte forbindelsen til den nye senteret i Las Rosas på Gran Canaria der Olavskapellet ble innviet året etterpå - 4. oktober 1981 - av biskop Kaare Støylen og prost Torgeir Havgar.^{viii}

10.7 Pilegrim

Mot slutten av 1980-tallet begynte det å komme en jevn strøm av pilegrimer til Olsok – uten at Domkirken hadde planlagt eller lagt opp til det. Det var ikke mange, men etter hvert ble det stadig mer nødvendig for Domkirken å tenke gjennom hvordan man skulle ta imot dem som kom. Domkirkens tiltak på pilegrimsområdet ble derfor i første fase en reaksjon på at folk kom. Det hele begynte ikke som en følge av Domkirkens tiltak.

Ti år etter vandregudstjenestene fra Sverresborg til Domkirken hadde startet opp i 1980, dukket det i 1990 opp et nytt navn på en gudstjeneste i programmet. Det ble arrangert "pilegrimsgudstjeneste" på Sverresborg museum før vandrerne tok veien til Olavsvaka. Tiltaket var startet opp allerede i 1977 og het da "olsokgudstjeneste". Dette skulle bli fulgt

opp av Sverresborg museum som en fast ordning i de nærmeste årene som fulgte. Pilegrimsgudstjenester skulle fra 1995 bli meget sentrale i Olsokfeiringen også i Domkirken.

I 1990 kom de første nye tiltak og arrangement under overskriften "pilegrim". "Pilegrimspillet" av Carl Fr. Engelstad med musikk av Magnar Åm ble satt opp i Domkirken i 1990. Grethe Authén Blom holdt foredrag om "Nidaros og den europeiske pilegrimskulturen" (1990).

I 1991 slo pilegrimsdimensjonen til for fullt i Olsokfeiringen. "Barnas pilegrimsvandring" ble arrangert i byen. Den norske Turistforening arrangerte "Olsokvandring i pilegrimenes fotspor". Det var omvisning på Trøndelag kunstmuseum med tema "pilegrimsmotiv" og busstur til Nord-Trøndelag der kapellan Arne Bakkens og Sissel Guttormsens tema var "pilegrimsvandring i stein". Professor Notto R. Thelle holdt foredrag om 'Pilegrimen mot år 2000' og Knut Ødegaard om "Pilegrimsmotiv i norsk diktning". Det var opplesning i hvelvrommene i Erkebispegården med tema "pilegrimsmotiv".

Olsokarrangementene i Domkirken bidro på sin måte til å stimulere den moderne pilegrimsbevegelse. Det var mange som var tent av pilegrimstanken. Eivind Luthen utga sin bok "I pilegrimenes fotspor til Nidaros" i 1992.^{ix} Tiltakene rundt og i Domkirken var med på å fange opp det som lå i tiden. Særlig var biskop Finn Wagle aktiv og han var sammen med domprost Sven Oppegaard sentral i arbeidet for å samle representanter fra ulike deler av bispedømmet for å drøfte de nye utfordringer som her lå.

- I 1992 ble gjenåpning av pilegrimsveiene tatt opp på politisk nivå i Miljøverndepartementet av statsråd Thorbjørn Berntsen etter initiativ fra fylkesmann Knut Korseth i Oppland. Det var overingeniør Odd Kjærem som hadde vært særskilt aktiv i fylkesmannens miljøvernavdeling.^x
- Nidaros biskop i samarbeid med Domkirken satte i gang prosjektet "Pilegrimsvandring i en ny tid" (PVT) 24. november 1992 og oppnevnte arbeidsgruppen PVT som koordinerende organ for kirkens fornyede arbeid med Olavsarven og Pilegrimstrasjonen. Prosjektgruppen avga sin rapport "Livet beveger seg til fots" i 1997.^{xi}
- "Prosjekt pilegrimsleden" ble startet opp i 1993 som et samarbeid mellom Direktoratet for naturforvaltning (DN), Riksantikvaren (RA) og Den norske kirke. Også representanter for fire fylker og berørte organisasjoner var med i dette.
- Nidaros biskop og Nidaros bispedømmeråd satte i 1994 også i gang prosjektet "Fornyelse av pilegrimstradisjonen".^{xii} Arbeidsgruppen PVT skulle fungere som styringsgruppe også for dette prosjektet. Arbeidet resulterte i Pilegrimshåndboka som ble utgitt i 1997.^{xiii}
- Nidaros bispedømmeråd tilsatte Arne Bakken som pilegrimsprest/prosjektleder 20. august 1994 med ansvar for både prosjektet "Pilegrimsvandring i en ny tid" og prosjektet "Fornyelse av pilegrimstradisjonen". Fra 1998 har Domkirken hatt pilegrimsprest i fast stilling.
- I januar 1994 ble Johanna Figur Waddingtons logo for pilegrimsleden godkjent av Riksantikvaren. Logoen er en vakker kombinasjon av kløverbladkors og valknuten.

Under Olsokfeiringen i 1997 åpnet kronprins Haakon den ferdige merkede pilegrimsleden fra Oslo til Trondheim. Den korte åpningsseremonien med innmuringen av pilegrimslogoen på sørvestre hjørne av Vestfrontplassen ble ledet av Torhild Hage fra Direktoratet for

naturforvaltning. Hun var leder av DN's "Prosjekt pilegrimsleden". Erik Bye fremførte sin nyskrevne sang "Pilegrimsvandring mot år 2000".

Informasjonsleder Mari Kollandsrud - som var Riksantikvarens kontaktperson i arbeidet - utga i 1997 boken "Pilegrimsleden til Nidaros" som er en veiledning til vandringen fra Oslo til Trondheim.^{xiv} I 2000 fulgte hun opp med en bok om Østerdalsleden til Nidaros.^{xv} Lokalt i Trondheim ble det i 1997 utgitt et hefte "Pilegrimsleden inn mot Trondheim" med veiledning til vandringen de siste milene inn mot byen fra sør og øst.^{xvi}

Etter den dynamiske starten i 1991, var pilegrimsprogram og pilegrimstema beskjedent representert i Domkirkens Olsokprogram i 1992-94. Det hele var i en slags utrednings- eller modningsfase. Pilegrimsmotiv inngikk selvsagt i Domkirkens gudstjenesteliv og liturgier i denne periode. I vandringene i byen og i Domkirken ble pilegrimstematikken og Olavstradisjonen belyst. Kapellan Arne Bakken arrangerte "Barnas pilegrimstog" på nytt i 1992. Samme år var det en utstilling av pilegrimsmerker fra British Museum i Erkebispegården. I 1992 ble det knyttet forbindelse til den spanske pilegrimsbyen Santiago de Compostella. Da holdt Nidaros domkor med sin dirigent domkantor Svein Rustad, Henning Sommerro og John Pål Inderberg konsert i katedralen.^{xvii} Biskopen av Santiago de Compostella var på gjenbesøk som den katolske kirkes gjest i 2000. Arne Bakken utga et hefte om "Pilegrimsvandring – før og nå" i 1994. Ola Jonsmoens pilegrimspill "Dei urolege av hjartet" ble fremført på Sverresborg i 1994. Dette fremføres årlig i Tyllidalen og gjestet nå Trondheim med amatørskuespillere fra Tyllidalen i samarbeid med Hedmark Teater.

Så kom pilegrimsprogrammet for fullt igjen fra 1995. Grupper med pilegrimsvandrere som kom på eget initiativ dukket også opp. Det var en ny bevegelse på gang!^{xviii}

10.8 Målet

Sentralt i alt pilegrimsarbeid er "målet" og spesielt Domkirken som mål for menneskers vandring og søken. Arne Bakken bidro i løpet av 1990-årene sterkt til å gi folk i alle aldre bedre kunnskap om den skatt Domkirken er. Utallige var hans vandringer før, under og etter Olsokfeiringen med tema omkring ulike sider av katedralen; glassmaleriene, Olavsmotivene, norske helgener, humoren i katedralen m.m. Han har sammenfattet dette i boken "Nidarosdomen – en pilegrimsvandring".^{xix}

En viktig forløper for dette var res.kap Torgeir Havgars innsats på 1970-tallet. Han holdt en rekke foredrag og vandringer i Domkirken med glassmaleriene og domkirkens indre liv som tema - også som en del av programmet under Olsok. Han utga i 1973 et hefte om "Glassmaleriene i Nidarosdomen".^{xx} Omvisninger om glassmaleriene fortsatte under Olsok også etter at Havgar sluttet i 1976.

14.13 Pilegrimsledene mot Nidaros

Pilegrimsarbeidet er kanskje det virksomhetsområdet som har de beste muligheter for å kombinere fordypning med folkelighet og bredde. Det har vært en stor vekst i dette arbeidet etter åpningen av pilegrimsleden Oslo-Trondheim i 1997. Ikke minst viser åpningen av de mange nye pilegrimsledene dette. Arbeidet med disse ledene har sprunget ut fra lokalt initiativ og engasjement. Riksantikvaren utga en håndbok om pilegrimsleden i 1997 - til hjelp for alle

som ønsket å arbeide videre med spørsmål knyttet til de eksisterende pilegrimsledene og for dem som ville etablere nye leder.

Det ble åpnet flere nye pilegrimsleder: Stiklestad-Trondheim (1997), St. Olofsleden svenskegrensen – Stiklestad (1997), Megard-Stiklestad (1997), St. Olofsleden svenskegrensen – Meråker (2000), Romboleden (2000), Østerdalsleden (2000), Oslo – Hamar over Romerike (2002), Gløshaugen - Åsa i Imsdalen (2003), Tønsberg – Oslo (2003).^{xxi}

Pilegrimsveiene til/mot Nidaros er:

Oslo - Trondheim: ^{xxii}

Veien starter i Mariakirkeruinene i Gamlebyen i Oslo og går videre gjennom sentrum til Gamle Aker kirke. Herfra går den via Frognerparken ut i Bærum kommune og til Haslum kirke. Den går over Krokskogen og kommer inn i Ringerike ved Sundvollen. Leden har en avstikker til Bønsnes som tradisjonelt nevnes som Olav Haraldssons oppvekstmiljø. Videre går veien nordover i Ringerike og kommer inn i Oppland fylke og Hadeland ved Jevnaker, passerer Søsterkirkene på Gran og befinner seg snart på Toten. En retning peker nå over Mjøsa til Hamar og herfra nordover langs Mjøsa mot Lillehammer. Veien er også merket på vestsiden av Mjøsa gjennom Gjøvik og Biri. Sør i Gudbrandsdalen møtes disse to. Ruten går gjennom Øyer og Ringebu, Hundorp, Otta og Sel. Dovrefjellet skiller det søndenfjeldske og nordenfjeldske, og er et viktig punkt på ruten med Eysteinkyrkja ved Hjerkind. Her arrangeres hvert år "Pilegrimsdager på Dovrefjell". Det arbeides i Hamar bispedømme med å få til et 'Pilegrimscenter på Hjerkind'. Gjennom Dovre Nasjonalpark bærer det i vilt fjellterreng ned til Oppdal. Fra Oppdal går veien nordover og ned i Orkladalføret med Rennebu, Meldal og Svorkmo som hovedsteder. Deretter drar leden seg over åsen mot Skaun og Buvika. Her krysses Gaula og det er en dagsmarsj i Trondheims bymark som står igjen. Denne leden ble offisielt åpnet av kronprins Haakon ved et arrangement på Vestfrontplassen utenfor Domkirken 29. juli 1997 (se kapittel 10.7).

Både i 1997, 2000 og 2005 ble det arrangert sammenhengende vandring langs denne leden. Den mest spesielle vandring - og kanskje den beste PR for pilegrimsvandring her hjemme til nå - fant sted i 2002 da prinsesse Märtha Louise og Ari Behn foretok en tre dagers vandring fra Svorkmo og inn mot Nidaros sammen med pilegrimsprest Kjell A. Skartseterhagen før bryllupet i Domkirken 24. mai.^{xxiii}

Trysil - Nord-Østerdal - Trondheim. ^{xxiv}

Veien kommer inn fra Sverige og kan ha St. Olovs gryta ved Karlstad som utgangspunkt. Å operere med sikre utgangspunkt er vanskelig. Pilegrimene - da og nå - hadde sitt utgangspunkt der de bodde. Å bestemme et utgangspunkt er allikevel viktig for å skape en følelse av geografisk oversikt. Leden går nordover mot Edebäck og videre mot Dalby og Ransby og kommer inn i Norge ved Lutnes. Veien i Østerdalsnaturen går gjennom Trysil, Innbygda, Jordet, Nøsledammen, Munketsetra, Åkrestrømmen, Otnes, Øvre Rendalen, Elvål og Tyllidalen mot Tynset. Herfra går den videre mot Tolga og Os og Dalsbygda, før den ved Forollhogna passerer fylkesgrensa mot Sør-Trøndelag.

I Trøndelagsfylket går den gjennom Storbudalen til Singsås. Etter å ha passert Seviltjønnvollen og Samsjøen passerer St. Olavsknippen. Vandringen går videre via Fremo og Kjærkflå over Vassfjellet med Øyvindtjønnna og ned til Heimdal og Tiller kirke. Derfra følges Nidelvas drag mot dens os, Nidaros.

Veien ble åpnet av Hamars biskop Rosemarie Køhn sommeren 2000.

Oslo - Hamar (over Romerike) ^{xxv}

Pilegrimsveien over Romerike følger den historiske traséen fra middelalderen fra Oslo. "Pilegrimsfelleskapet St. Jakob" har vært pådrivere for å få denne leden merket. Merkingen startet i 2001 med strekningen gjennom Sørums kommuner og nådde frem til Eidsvoll i 2002 ^{xxvi} før merkingen videre til Hamar. Ruten er godkjent av Riksantikvaren. ^{xxvii}

Tønsberg - Asker. ^{xxviii}

Denne går fra Slottsfjellet i Tønsberg til Asker kirke, og har følgende knutepunkter: Borre kirke, Snekkestad/Holmestrand, Sande, Drammen, Lierbyen, Lierskogen før den ender ved Asker kirke. Det er en spennende vandrevei med historiske navn som Oseberghaugen, Borre som var en herskerslekts gravplass, Midgard som var et historisk senter i Vestfold og Nord-Jarlsberg. Også denne ruten har "Pilegrimsfelleskapet St. Jakob" vært pådrivere for å få merket. ^{xxix} Den er følgelig ikke merket som de øvrige ledene.

Megard - Stiklestad: ^{xxx}

Fra Megard i Snåsa strekker leden seg gjennom fjellterreng mot Bodom kapell, igjennom Henningbygda og til Stiklestad. Søndag 13. juli 1997 samlet 400 mennesker og prester fra Innherred seg til gudstjeneste på det gamle kirkestedet Megard da biskop Finn Wagle åpnet leden Megard-Stiklestad. ^{xxxi}

Gløshaugen - Åsa i Imsdalen ^{xxxii}

Fra det gamle kirkestedet på Gløshaugen i Grong kommune åpnet biskop Finn Wagle 6. juli 2003 en ny led nordfra til Nidaros. ^{xxxiii} Leden går via Grong kirke og Snåsa kirke til den møter leden fra Megard i Åsa i Imsdalen. Pilegrimsprest Skartseterhagen prøvegikk leden sammen med en gruppe i retning fra Grong til Gløshaugen etter en gudstjeneste i Grong kirke 14. juli 2002. Bodvar Tømmerås var en av ildsjelene bak leden både fra Megard og Gløshaugen.

Skalstugan - Trondheim ^{xxxiv}

Leden Megard-Stiklestad/Gløshaugen-Åsa i Imsdalen møter den veien som i 1997 ble merket fra Skalstugan i Sverige. Dette er den norske forlengelsen av S:t Olofsleden på svenskesiden. Denne fører i Olavs egne fotspor over Verdalsfjellet og ned i bygda Sul hvor Olskjelda befinner seg. Veien går langs den fine gamle kroningsveien til Carl-Johan fra 1835. Dette er et praktfullt stykke pilegrimsvei! Videre fører den over fra Sul til Vuku og ned til Stiklestad. Fra Sul over fjellet til Vuku kan det være vanskelig å finne fram og man bør ikke gå uten kjentmann eller områdekart. Et alternativ er å følge en annen vei til Garnes og så gå over til Stiklestad. Dette tar normalt en dag lenger.

Stiklestad med Stiklestad Nasjonale Kultursenter er et viktig tyngdepunkt for disse pilegrimsveiene. ^{xxxv} Fra Stiklestad går veien mot Verdalsøra og over til de gamle klosterruinene Munkeby ved Levanger. Videre strekker den seg over til Stjørdal og inn i Mostadmarka og møter Trondheimsfjorden ved Saksvikkorsen.

Pilegrimsleden S:t Olof ^{xxxvi}

Pilegrimsleden S:t Olof begynner ved kirkeruinen i Selånger ikke langt fra Sundsvall. Denne veien ble brukt av mange pilegrimer i nåværende Härnösand stift og var en fortsettelsesled for pilegrimer fra Finland, Russland og de baltiske land som kom sjøveien til Sverige. Leden går gjennom Torpshammar, langs Borgsjön, mot Bräcke, langs innsjøområdene til plassen med det velklingende navn Pilgrimsstad. Fra Östersund fortsetter leden i en sving mot Mörsild. Ved Järpen er det to veivalg. ^{xxxvii} Jämt-Norgevägen treffer på Romboleden ved riksgrensen (se nedenfor). S:t Olofsleden går videre via Undersåker til Åre og nærmer seg Medstugan og

Skalstugan hvor den treffer på en av veiene som ble merket i 1997 og følger i samme spor inn til Trondheim.

I 2000 startet vandringsen mot Nidaros i Selånger 2. juli langs S:t Olofsleden, dreide av langs Jämt-Norgevägen og fulgte Romboleden inn mot Trondheim. Et stort høydepunkt i bokstavelig forstand var den svensk-norske pilegrimsmessen 19. juli på riksgrensen på Verdalsfjellet (se nedenfor om Romboleden).

Romboleden ^{xxxviii}

Romboleden blir også kalt "Den store Romboveien". Den er den store pulsåre fra øst mot Trondheim. Når hele strekningen mot Nidaros er merket, er dette den lengste vandrevei for pilegrimer i Norden.

Etappene her går i historiske spor i Rombolandet fra Köping og Skinnskatteberg til Bergslagens og Dalarnes bygder. Den følger så videre gjennom Älvdalen og det var her i Evertsberg at man startet vandringsen i år 2000, den 2. juli. ^{xxxix} Så går leden videre gjennom Härjedalen hvor man etter hvert går sammen med tre andre pilegrimsveier, Herrdal-Norgesvägen, Jämt-Norgesvägen og Krabbatsvägen. Veien går gjennom samiske områder. En viktig plass på veien er Hedninggården. Ved grensen i Skardøra forenes veiene Jämt-Norgesvägen, Kårböleden og Romboleden. Den går videre gjennom Tydal, Selbu og Malvik før den treffer på Trondheims kommunegrense ved Saksvikkorsen. Leden er merket med den samme pilegrimslogo - Olavskors og valknote - som pilegrimsveien fra 1997.

Romboleden ble høytidelig åpnet 19. juli i 2000 av biskop Finn Wagle (Nidaros) og biskop Karl-Johan Tyrberg (Härnösand) og en stor pilegrimsmenighet. ^{xi}

Jämt-Norge Vägen ^{xii}

Jämt-Norge Vägen er en pilegrimsvei som i starten følger i samme spor som S:t Olofsleden men som "tar snarveien" ned til Nidaros ved at man ikke går om Verdal. Istedet skrår ruten over gjennom Jämtland etter Bräcke ved Revsund mot Tydal i Norge. Den går gjennom Bodsjö, Stugguberget og Ljungdalen mot riksgrensen og Skarvdörren der den treffer Romboleden og følger pilegrimsveien gjennom Tydal, Selbu og Malvik mot Trondheim (se også ovenfor om S:t Olofsleden).

"Veien videre"

Etableringen av pilegrimsledene har vært avgjørende forutsetninger for pilegrimsvandringene de siste ti år. Oversikten ovenfor viser at det har vært en enorm utvikling siden 1997!

Det kunne synes som om Riksantikvaren og Direktoratet for naturforvaltning mente at de nå hadde gjort sitt; pilegrimsledene var åpnet og prosjektperioden skulle avløses av driftsperioden. Nå var det opp til kommunene og brukerne. I 1998 ble prosjektperioden oppsummert i "*Prosjekt pilegrimsleden 1994-1997. Resultater og erfaringer. DN-notat 1998-2*".

Den enkelte kommune har ansvaret for drift og vedlikehold av pilegrimsledene. Ikke alle kommuner har fulgt opp like godt. Vandrere til Nidaros fortalte om gjengrodde stier og forsvunne merker. Pilegrimsprestene og Pilegrimsutvalget i Nidaros samlet på informasjonen som kom og tok saken opp.

I 2004 ble det derfor tatt initiativ fra både Riksantikvaren, Direktoratet for naturforvaltning og Pilegrimsutvalget i Nidaros for å få bedret forholdene. En prosjektrapport utarbeidet av Oppland fylkeskommune om bruk og vedlikehold av pilegrimsledene ble utgangspunktet for videre oppfølging i 2005.

Det kom "ny giv" i arbeidet med pilegrimsledene i 2005. Riksantikvaren og Direktoratet for naturforvaltning kom igjen på banen. En bredt anlagt konferanse om saken - den første siden starten i 1997 - ble holdt i Erkebisppegården 18.-19. april 2005. Dette året er "Friluftslivets år".

Pilegrimsutvalget i Nidaros har derfor sammen med Norsk Kulturarv tatt initiativ til å stimulere til bruk og vedlikehold av pilegrimsledene. "Pilegrimens dag" vil bli arrangert 25. juli 2005 og det vil bli arrangert lokale og gjennomgående vandringer sommeren 2005.

Noter:

9.8 De første moderne pilegrimer

- ⁱ Avisen Vårt Land for 8. juli 1977 har et større intervju med prost Torgeir Havgar om pilegrimsvandringen til Nidaros i 1977.
- ⁱⁱ Adresseavisen 6. januar 1978.
- ⁱⁱⁱ Allerede i 1930 skrev Nils Ahnlund om: *S:t Olofs minne i Norrland*. I *Norsk teologisk tidsskrift*. 1930. Side 146-174. Her beskriver han bl.a. de gamle pilegrimsveiene i middelalderen gjennom Sverige til Nidaros.
- ^{iv} Adresseavisen 14. juli 1973.
- ^v Bertil Thunström: *Pilegrimsvandringen 1958 til Nidaros*. I *Årbok for St.Olavsstiftelsen*. 1959. Side 71-80.
- ^{vi} Adresseavisen 7. juli 1980.
- ^{vii} *Pilgrim 80. En handbok för pilgrimer. 950 år efter S:t Olofs död*. Utg. av Kommittén Kyrka - Fritid i Härnösand stift. Text av Lester Wikström. Härnösand 1980.
- ^{viii} Forbindelsene med Gran Canaria er siden opprettholdt ved at Nidaros Domkor og domorganist Per Fridtjov

Bonsaksen besøkte senteret i 1987 sammen med biskop Støylen og prost Havgar. Se: Astrid Bye: *Nidaros domkor på tur til Olavskapellet på Gran Canaria*. I *Festskrift – Nidaros Domkor, Nidarosdomens Oratoriekor 50 år 1946-96*. Trondheim 1996. Side 99-101.

En dansegruppe fra Gran Canaria var på Olsokbesøk i Trondheim i 1993 og et prosjekt med å legge saltmatter i Trondheims gater etter mønster fra Olavsfesten i Las Rosas ble forsøkt i 2000.

Nidarosdomens Guttekor var der i 1988 og domprost Knut Andresen og Schola Sanctae Sunnivae var der i 2001. Dette er et av de meget få eksempler i nyere tid på at St. Olavsfeiring eller Domkirkens Olsokfeiring har forplantet seg utenfor landets grenser.

10.7 Pilegrim

- ^{ix} Eivind Luthen: *I pilegrimenes fotspor til Nidaros*. Oslo 1992.
- ^x *Informasjon om pilegrimsleden*. Meldingsblad 2/94 utgikk av Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren.
- ^{xi} *Livet beveger seg til fots - fornyelse av pilegrimstradisjonen*. Prosjektrapport 1993-97 v/ prosjektleder Arne Bakken. Trondheim 1997.
- ^{xii} Prosjektbeskrivelse - Fornyelse av pilegrimstradisjonen v/ Arne Bakken.
- ^{xiii} *Pilegrimshåndboka*. Redigert av Arbeidsgruppa Pilegrimsvandring i vår tid. Oslo 1997.
- ^{xiv} Mari Kollandsrud: *Pilegrimsleden til Nidaros. En guide til vandringen*. Oslo 1997.
- ^{xv} Mari Kollandsrud: *Pilegrimsvandring til Nidaros. Trysil - Nord-Østerdal - Trondheim. En veiviser til vandringen*. Oslo 2000.
- ^{xvi} *Pilegrimsleden inn mot Trondheim*. Red. Stein Thue. Trondheim 1997.
- ^{xvii} Se: Petra Bjørkhaug: *Pilegrimer på kortur - korister på pilegrimstur?* I *Festskrift - Nidaros Domkor og Nidarosdomens Oratoriekor 50 år 1946-96*. Trondheim 1996. Side 102.
- ^{xviii} Noen av gruppene hadde utarbeidet egne opplegg for vandringen, som de ønsket skulle komme senere vandrere til gode, se.f.eks.: Anne Glennås: *Pilegrimsvandring til Nidaros ved Olsokleite 1995. Turen og dens gjennomføring. En rapport til nytte for andre pilegrimer*. 1995. (I Domkirkens arkiv).

10.8 Målet

- ^{xix} Arne Bakken: *Nidarosdomen – en pilegrimsvandring*. Oslo 1997.
Se også Arne Bakken: *Nidaros domkirke*. I *Kirke og kultur*. 1997. H.6. Side 497-508.
- ^{xx} Torgeir Havgar: *Glassmaleriene i Nidarosdomen*. Trondheim 1973.

14.13 Pilegrimsledene til Nidaros

^{xxi} Brosjyrer/hefter om pilegrimsleden gjennom de enkelte kommuner (se også note 684-703):

Oslo/Akershus/Buskerud

- Pilegrimsleden Bærum (Folder). Støttet av historielaget.
- Pilegrimsleden fra Oslo gjennom Bærum til Bønsnes i Hole (Brosjyre).
- Pilegrimsleden - Ringerike kommune, Buskerud. Ringerike kommune 1996.
- Pilegrimsleden Hole kommune. Oslo 1995.

Hedmark

- Pilegrimsleden gjennom Stange og Hamar. 2004.
- Pilegrimsleden i Hamar. Hamar 2003.
- Pilegrimsleden Hamar – Ringsaker. Kulturetaten i Ringsaker 1997.
- Pilegrimsleia. Ringsaker kommune 1997.

Oppland

- Pilegrimsleden gjennom Gran. Utgitt av Gran kommune, kulturkontoret i 1997.
- Thor Østbye: Pilegrimsleden over Toten. Østre og Vestre Toten. 1997.
- Pilegrimsleden gjennom Eidsvoll. Eidsvoll kommune 2003.
- Pilegrimsleden gjennom Lillehammer, Fåberg, Øyer og Tretten, Lillehammer og Øyer kommuner 2000. Brosjyre og kart.
- Turkart Øyer-Lillehammer, 1997, Statens kartverk, Lillehammer og Øyer kommuner, reiselivsnæringen.
- Mary Skaug: Pilegrimsleia gjennom Øyer og Tretten, Øyer kommune 1997.
- Pilegrimsleia gjennom Fron. Utgitt 1998, Kai Myler AS, Ringebu.
- Pilegrimsleden i Dovre Utgitt 1997 og trykt opp i 2001.

Sør-Trøndelag

- Pilegrimsleia i Oppdal, Oppdal kommune 1997.
- Pilegrimsleden i Rennebu. 1997.
- Far etter fedrene: Pilegrimsleden gjennom Skaun og Melhus. Skaun 1997.
- Pilegrimsleden inn mot Trondheim. Red. Stein Thue. Trondheim 1997.
- Pilegrimsleden i Malvik. 1997.
- Pilegrimsleden - Selbu kommune 2000.
- Romboleden - pilegrimsleden gjennom Tydal, Selbu og Malvik 1997.
- Opplev Herjedalen, Neadalen og Malviks vakre natur i pilegrimenes fotefar, 1997.

Nord-Trøndelag

- Pilegrimsleden, Levanger kommune, Nord-Trøndelag. Levanger 1997.
- Pilegrimsleia -1997. Steinkjer, februar 1998.
- Pilegrimsleia - Megard-Stiklestad. Snåsa, Steinkjer og Verdal kommuner. Stjørdal 2003.
- Pilegrimsleia Gløshaugen - Åsa i Imsdalen. Grong og Snåsa kommuner 2003.

Kart og beskrivelse fra den regionale forvaltningen:

- Pilegrimsleden gjennom Nord-Trøndelag, utgitt av Fylkesmannen i Nord-Trøndelag, 1997.
- Pilegrimsleden gjennom Sør-Trøndelag, utgitt av Sør-Trøndelag fylkeskommune, 1997.
- Pilegrimsleden gjennom Oppland, utgitt av Oppland fylkeskommune, 1997. Godkjente og tilrettelagte pilegrimsleder i Norge.
- Pilegrimsleder i Norge. Statusrapport 2004. Resultater av en spørreundersøkelse. Oppland fylkeskommune i samarbeid med Riksantikvaren og Direktoratet for naturforvaltning. Rapporten ble fremlagt på en konferanse som Riksantikvaren og Direktoratet for naturforvaltning holdt i Erkebispegården 18.-19. april 2005.

^{xxii} Den beste guidebok for strekningen mellom Oslo og Trondheim - for vandreren som ønsker gode opplysninger for å finne frem i terrenget - er utvilsomt: Alison Raju: *The Pilgrim road til Nidaros. St.Olav's way: Oslo to Trondheim*. Milnthorpe, Cumbria 2001.

Se også Mari Kollandsrud: *Pilegrimsleden til Nidaros. En guidebok til vandringen*. Gyldendal. Oslo 1997.

I 2005 kom det imidlertid ut en ny bok utgitt av erfarne pilegrimsvandrere - Tormod Berger og Eivind Luthen: *Pilegrimsguiden Hamar - Nidaros*. Oslo 2005.

Se også: *Overnattingsguiden. Overnattingssteder langs pilegrimsveiene fra Oslo til Nidaros*. Oslo 1998 og ny utgave: *Overnattingsguiden. Overnattingssteder langs pilegrimsleden fra Tønsberg til Trondheim*. Oslo 2004. Pilegrimsfellesskapet St. Jacob.

-
- xxiii Prinsesse Märtha Louise og Ari Behn: *Fra hjerte til hjerte*. Oslo 2002.
- xxiv Guidebok - Mari Kollandsrud: *Pilegrimsvandring til Nidaros. Trysil - Nord-Østerdalen - Trondheim. En veiviser til vandringen*. Trysil, Rendalen, Tynset, Tolga og Os kommuner.
- xxv Eivind Luthen: *Pilegrimsguiden. Tønsberg - Oslo - Hamar*. Oslo 2003.
- xxvi Om leden mellom Oslo og Hamar, se *Pilegrimen* nr.1-2/2001, side 51 - for strekningen gjennom Sørums kommuner og *Pilegrimen* nr.2-3/2002, side 5-7 - for strekningen frem til Eidsvoll.
- xxvii Beskrivelse av leden Oslo-Hamar, se: Per Øverland: *Pilegrimsveien fra Oslo til Hamar*. I *Pilegrimen* nr.3-4/2001. Side 12-16.
- xxviii Guidebok: *Det går så god en vei. Vandring langs gamle veifar*. Torbjørg Flateby og Frøydis Bredrup Petersen. Ars Longa 1999. Se også foregående note.
- xxix Vandringer etter leden Tønsberg-Oslo startet i 1999, se: Einar Chr. Ellingsen: *Vandring langs glemte stier*. I *Pilegrimen* nr.2-3/1999. Side 59-62.
Se også: Eivind Luthen: *Oslo - Tønsberg. Fra Gamle Aker kirke til Slottsfjellet - fra mikaelskirke til mikaelskirke*. I *Pilegrimen* nr.3-4/2001. Side 44-48.
- xxx *Pilegrimsleia - Megard-Stiklestad*. Snåsa, Steinkjer og Verdal kommuner. Grong og Snåsa 2003.
- xxxi Beretning om vandringen fra Megard i Snåsa til Stiklestad og Trondheim i 1997, se: Bodvar Tømmerås og Kirsti Birkeland: *I pilgrimens fotspor fra Snåsa*. I *Pilegrimen* nr.1-2/1998. Side 57-60.
- xxxii *Pilegrimsleia Gløshaugen - Åsa i Imsdalen*. Grong og Snåsa kommuner, Nord-Trøndelag. Steinkjer 2003.
- xxxiii Omtale av leden Gløshaugen-Åsa i Imsdalen og åpningen 6. juli 2003 i *Pilegrimen*. Nr 2/2004. Side 27-29.
- xxxiv Litteratur om leden Skalstugan-Trondheim, se nedenfor om Pilegrimsleden S:t Olof.
- xxxv Om Stiklestad nasjonale kulturseenter, se <http://www.stiklestad.no/>. Åpningen av pilegrimsleden gjennom Verdal ble markert allerede i 16. september 1995 ved et arrangement på Stiklestad der biskop Finn Wagle talte.
- xxxvi *Pilegrimsleden S:t Olof. Vandringsguide i pilgrimers spår*. Härnösand stift i Östersund. Sollefteå 2000.
Se også: Lennart Jörälv: *Vägen til Nidaros. Längs medeltida pilgrimsleder genom Sverige og Norge*. Värnamo 2000.
- xxxvii Den ene leden dreier litt sørover og treffer på Romboloden ved riksgrensen. Hovedleden går mot Skalstugan. Se: "Pilgrim i Härnösand stift. Pilgrimsprosjekt 1997. Dokumentasjon". Sollefteå 1998.
- xxxviii *Romboleden. Från Mälaren til Nidaros. En kulturhistorisk vandring på Romboleden*. Red. av Ellen Ziir Brox. Selbu 2000.
- xxxix Se: Mats Elfquist: *Romboleden*. I *Pilegrimen* nr.5-6/2001. Side 25-27.
- xl Adresseavisen 20. juli 2000.
- xli *Jämt-Norgevägen. Vandringsguide i pilgrimers spår*. Sollefteå 2000.
Se også Ellen Ziir Brox' bok om Romboleden; se note ovenfor.